

Ольга Яблонська, канд. філол. наук,
доцент кафедри української літератури
Волинського державного університету

**Категорія “національний письменник”
у літературознавчій концепції М. Грушевського**

*Робота виконана на кафедрі української
літератури ВДУ ім. Лесі Українки*

У статті зроблено спробу відтворити вагомість поняття “національний письменник” у літературознавчій концепції М. Грушевського. Проаналізовано низку публікацій дослідника на сторінках “Літературно-наукового вісника”.

Ключові слова: національний письменник, національна література, українське літературознавство.

Yablonska O.V. Category “national writer” in literature conception of M. Grushevskiy
The author made an attempt to reveal the significance of the literature conception of M. Grushevskiy. A number of works, published on the pages of “Literary and Scientific Bulletin” was analysed in the article.

Key words: national writer, national literature, Ukrainian history and criticism of literature.

Б. Лепкий у статті “Декілька проблем з української літератури” зауважував, що “У професорі Грушевським Львів набув живу, преміцну пов’язаність із Києвом. Його велетенським знанням і муравлиній праці завдячують ці два вогнища українського руху незвичайно багато. Він підніс Наукове товариство ім. Шевченка до рівня Академії наук (воно видало досі бл. 500 томів наукових праць), заснував науково-літературний місячник (“Літературно-науковий вісник”) на європейську міру, зорганізував Видавничу Спілку, розбудував бібліотеку НТШ (бл. 230000 томів), а перш за все виховав цілу низку молодих, належно вишколених учених і вчителів середніх шкіл” [19, 25]. Продовжуючи ці міркування, укажемо на роль М. Грушевського в розвитку національної самосвідомості. Він наголошував на особливій відповідальності своїх сучасників: “Всі свідомі елементи української суспільности повинні напружити свої сили, аби не впав докір на наше покоління, що воно заспало українську справу в хвилю кризи, перелому й занастало працю, змагання, страждання, понесені для

охорони української національної індивідуальности попередніми поколіннями” [6, 503].

М. Грушевський простежує еволюцію українства, що “органічно розвиваючи ся з старих історичних традицій під впливами вселюдського суспільно-культурного поступу – від течій романтичного націоналізма до новітніх суспільно-економічних і політичних течій, привела нас, наше покоління на теперішні позиції і зовсім ясно та виразно вказала дальші напрями нашій путі. Що до сеї ясности завдань часу – не можна вимагати більшого. Виразно виступає перед нами на сірім тлі українського поневолення ся традиція поступово-національних змагань, не в формі сухих, абстрактних теорем, а втілена в конкретні форми боротьби й праці, страждань і здобутків передових репрезентантів нашої суспільности, тої найліршої часті її, що була ї зістанеть ся гордістю й утіхою нашої народности, її вічним інвентарем, трітким набутком віків” [6, 113–114].

“Треба заложити перші підвалини національного житя – добити ся того, щоб кождий член українського народу, на верхах і на низах, цінив і дорожив національною, народною українською формою” [7, 151], – твердив М. Грушевський, підпорядковуючи цьому і діяльність українського письменника. М. Грушевський підкреслював: “Громадянство українське повинно ставити серйозні вимоги і до себе, в своїх відносинах до своєї національної культури, до національної науки, літератури, артистичної творчости, – і вимагати серйозного трактовання своєї діяльности від її діячів” [8, 121].

“Письменство, літературна праця ввижались мені найкращим уділом на землі, а обгострене національне почуття і культ громадського обов’язку, прищиплений батьками, в сумі зробили для мене свого роду завданням життя – вести роботу на ниві українського письменства, в інтересах українського життя”, – так декларував своє письменницьке покликання як слугування національній справі М. Грушевський у статті “Як я був колись белетристом?” [16, 127].

У різнопланових літературознавчих роботах (літературно-критичний аналіз художнього твору; огляд поточної літературної продукції; ювілейні виступи) М. Грушевський-літературознавець і громадський діяч намагався простежити історико-культурний контекст літературних явищ, звертаючись до різних проявів національного життя. Ряд аспектів літературознавчої діяльності М. Грушевського проаналізовано в роботах Д. Козія [18], Д. Скитського [21], Я. Мельник [20], П. Федоришина [22], М. Гнатюка [1, 95–106], Ю. Шаповала [23, 479–582].

Ідейно-естетичні критерії поняття “національний письменник”, а також еволюцію поглядів українських науковців на сутність цієї проблеми в українському суспільстві простежив І. Денисюк [17]. Літературознавець дійшов висновку, що “національний письменник – це великий талант, митець у даній літературі найвищої проби. Його новаторство сублімувало форми етноестетики з власними пошуками на рівні мистецької культури його доби й знайшло код порозуміння з усіма суспільними прошарками свого народу, досягло всенациональної популярності” [17, 56]. Таким високим вимогам відповідає, за переконанням сучасного дослідника, творчість Т. Шевченка. М. Грушевський свого часу наголошував, що Т. Шевченко є репрезентантом українства в усьому світі: “Де ступає українська нога, як святий стяг українського життя підіймаєть ся корогва нашого Кобзаря. Першою іскрою національного життя так часто буває віще Тарасове слово в якійсь занедбаній країні нашої несвоєї землі” [2, 3].

Т. Шевченко, як ніхто інший, утвердив ідею єдності українських земель. У роботі “В сорок восьмі роковини Шевченка” М. Грушевський стверджував: “Він святим прапором нашої національної єдності, одним з найвизначніших символів української спільності, єдиності України й українського життя, єдиного неважаючи на державні, церковні і всякі інші межі” [2, 3]; “Його поезія розкрила очі приспаному українству і розєднані часті України звела в одну національну сімю” [2, 4–5]; “Не тільки зєднав в одно тіло розшматовані часті української землі, українського

народа, але й оживив його душею живою” [2, 5]. З цього приводу Я. Мельник зауважує: “Такий підхід Михайла Грушевського до інтерпретації літературних явищ, з одного боку, пояснюється “знаком часу”, тим, що відзначення ювілеїв Т. Шевченка і І. Франка припало на час політичного й культурного відродження України, яке беззастережно в ментальності українців пов’язувалося з їхніми іменами. У цьому аспекті праці М. Грушевського збігаються з аналогічними ювілейними розвідками інших авторів. Водночас цей підхід віддзеркалював яскраво тезу М. Грушевського про “українське письменство як найголовніший вияв українського національного руху” [20, 185].

У складні часи національного буття лише Шевченкова поезія, за переконанням М. Грушевського, була гідним вираженням українського відродження: “В той момент, коли по обох боках кордону українське національне жите було тільки мрією і бажанням українських патріотів, – українське слово, сей прославлений Шевченком вічний сторож українського життя, який заховав і відродив його, передусім власне могутнім співом віщого Кобзаря, – українське слово і Шевченкова поезія були якорем надій і уповань українського відродження” [11, 15].

М. Грушевський указує на витoki національного таланту Т. Шевченка, його сили духу. “В тяжких часах найгіршого поневолення наших народніх мас, занепаду нашого культурного і національного життя сей спільник хлопської недолі нашого люду блеснув яскравим промінєм перед очами зневіреного суспільства. З-під убогої кріпацької стріхи, з темних передсінків панської челяди виніс він перед здивовані очі світу перли чистої поезії, високі ідеї гуманности, благородний ідеалізм людини” [2, 3–4].

Творчість Т. Шевченка, наголошує М. Грушевський, засвідчила силу духовного відродження. “І се було єдине в своїм роді, найбільше і найсильніше свідоцтво невичерпаних сил народнього організму, невмирущої енергії відродження поневолених народніх мас, що виключно майже представляли тоді український нарід, зраджений своїми вищими

верствами, обробаний з усіх засобів матеріальних і духових. Воно наповнило радістю й надією всіх, хто не мирився з гадками про національну смерть українства, про неминуче виродження і загибель нашого народу. І цілі десятиліття підяремного життя, важкого поневолення українства постать геніального кріпака зіставала ся сливе садиноким благовістем відродження” [2, 4]. Символом національного відродження вважає М. Грушевський Т. Шевченка, він “зістанеть ся на віки дорогоцінним скарбом всенароднім, спільним верхам і низам нашого суспільства, спільним всім напрямам його, всім частям нашої вітчизни, розділеної, припятої до різних державних організмів, але нероздільної нерозривної” [2, 4].

М. Грушевський переконаний, що навіть у поскрибованих цензурою виданнях національний дух Шевченкового слова промовлятиме до всіх поколінь українців: “Буде нове обкромєння “Кобзаря” цензурою? А з яким же “Кобзарем” виростали покоління Українців за тих сорок п'ять літ, що попередили вихід першого повного “Кобзаря”? Шевченкова поезія настільки суцільна, настільки органічна, настільки перейнята духом, що більше або менше гострі вирази, більше або менше різкі образи не змінюють нічого в її загальнім характері. Суцубо вичищений кожачиківський Кобзар 1860-х років давав читачеві ті ж самі крамольні настрої, вирощував те “мазепинство”, котре тепер заходили ся викорінювати офіціальні і неофіціальні сторожі Росії. Та й і без “Кобзаря”, що цілі десятиліття був знятий з книжкового ринку, зростали сї самі крамольні настрої. Щоб убити те, що так жахає російських охоранителів, треба б знищити українське слово, українську пісню, український мотив, навіть український акцент. Адже вигострене заборонами і терором національне почутє знаходить собі поживу в найбільш тонких і неможливих до захоплення рисах. І всяка репресія, яка падатиме на обгострену двохвіковими заборонами національну вражливість, тільки гостритиме її далі” [3, 451–452].

М. Грушевський дійшов висновку, що Т. Шевченко “В своїй особі і своїй творчості розкрив нескінчено багатий, благородний зміст народньої душі, народнього життя. В розвою і поступі народніх мас вказав непохибну дорогу до національного нашого відродження...” [2, 5]. “Ні одно ім’я в нашій довговіковій, повній багатого змісту традиції не панує так абсолютно, так нероздільно і повно над нашими симпатіями, не тішить ся такою безмежною любов’ю, свобідною від усяких застережень і обмежень, як се благородне ім’я великого співця великого горя українського люду і його великих надій. Ні одно ім’я не вяже нас в одну національну цілість як воно”, – наголошує науковець [2, 4]. Отже, як писав І. Денисюк, “В етнопсихологію українців Шевченко увійшов як пророк, котрий подарував народові національні скрижалі із заповітами віри й надії в ідеали свободи – соціальної й національної” [17, 44].

Ідеї національного відродження в житті та творчості Т. Шевченка не витіснили органічну потребу поета-гуманіста до утвердження вселюдських ідей свободи, рівності, братерства, а стали її невід’ємною складовою. “Ся творчість (Шевченка. – О.Я.) становить не тільки найвищий національний скарб українського народу, але має велику вагу, як високоцінне сполученне глибоко-національних настроїв з такими ж настроями гуманности і загально-людської солідарности”, – писав М. Грушевський у статті “Свято єднання” [12, 475]. У роботі “В сорок восьмі роковини Шевченка” дослідник наголошував, що Т. Шевченко “...з релігією національности звязав релігію людства. В твоїх устах оборона людських прав свого народу не переступила ні на волос поважання людських прав чужих, і любов до України в тобі зливалася гармонійно з любов’ю до людини, обіцяючи на ґрунті здобутих національних прав не оргії національного егоїзму, а сильні підстави підстави любови і брацтва.

Сі провідні ідеї Шевченкової творчости стали провідними ідеями нашого національного відродження...” [2, 5].

Невипадково вшанування пам'яті Т. Шевченка М. Грушевський називає “святом єднання”, “традиційним днем єднання поступового українського громадянства з поступовими представниками інших народностей, на ґрунті спільного пієтизму для великого українського поета й проголошених ним ідей” [12, 475]. Адже “Шевченко не був теоретиком-мислителем, ані практичним політиком, його сила лежала в глибині й імпульсивності його чуття, вразливого і горячого. Але в основі своїй се чуте було глибоко гуманне, безмірно далеке від усякої національної виключности, націоналістичного канібалізму” [12, 476].

М. Грушевський підкреслює, що “...для українського народу... має високу вартість перед усім національна сторона Шевченкових поезій – се глибоке національне почуте, яке сплітає він з загальним гуманним і етичним настроєм. Для всіх, хто цінить національну сферу людського життя або рахуєть ся з її стихійною неминучістю, а цінить її етичну, гуманну сторону, високу вартість мусить мати отой гуманний, глибоко етичний характер Шевченкової національности, свободної від усякої агресивности, від усяких елементів егоїстичного, зоологічного націоналізму” [12, 475].

Виняткова роль Т. Шевченка у пізнанні трагедії національного. “Виступаючи всею силою против національного ренегатства й індіферетизма, накликаючи своїх земляків до самопізнання і національного обов'язку – пізнати й полюбити всім серцем “велику руїну” українського життя і віддати свою душу на службу їй, Шевченко далекий від відмежовання сього національного життя від почувань і покликів загально-людських, від національної виключности і ворожнечі” [12, 477].

М. Грушевський акцентує на почутті національної солідарності Т. Шевченка: “Почуте національної спільности, готовність жертвувати своїм добробутом і спокоєм, наблизивши кровними зв'язками для інтересів свого громадянства, свого народу викликала в нїм пієтизм для тих, кого мораль пануючих плямила ганебними назвами і викидала згїрдливо як “пятно в нашій історії”. Але се почуте національної солідарности – не входить у

поета в конфлікт з солідарністю ширшою, яка виходить за межі народнього звязку і єднає в одну людську сімю все людство без різниці Еліна і Юдея” [12, 476].

Концепція майбутнього України, як підкреслює М. Грушевський в аналізі життєпису Т. Шевченка, – в колі вільних народів: “Він віщуном ліпших часів, коли поборовши тяжкі перепони на шляху свого розвою “встане Україна”, вільна і могутна, повна сил і певности себе, і вільні руки подасть недавнім противникам для спільної дружної праці на добро народів” [2, 3].

Аналізуючи особливості національного відродження в історико-літературному контексті, М. Грушевський указував на особливу роль “Енеїди” І. Котляревського: “А як перша друкована українська книжка, як утвір, що своєю літературною вартістю перевисшав все, що перед тим писалось народньою українською мовою, як перша робота найстаршого між письменниками нашої нової літератури – Енеїда може уважатись такою границею гідно і відповідно до того значіння, яке ся нові література мала в культурній еволюції нашого народу.

А значінне те дуже велике. Історія нашого літературного відродження є zarazом історією нашого відродження національного й культурного; не часто літературі випадало таке важне значінне в житю народа” [14, 76].

М. Грушевський простежує глибокий взаємозв’язок у становленні національного письменства й української інтелігенції: “В тім полягає незмірна вага нашого національного відродження, що воно сотворило таку нову українську інтелігенцію і тим забезпечило дальший розвій нашого народа в одинокім можливім, історією визначенім йому напрямі. А на сю сторону нашого відродження мала великий, неоцінений вплив наша нова література, наскрізь перейнята – не скажу: співчутем тільки, а почуттем тотожности, повної солідарности з народньою масою. З сього погляду Наталка Котляревського, повісти Квітки, поезії Шевченка мали далеко

більший вплив і значінне для нашої суспільности, як романтичні ідеї народности або теорії суспільної справедливости: сі теорії заціплялись вже на готовім ґрунті тої простонародности, що лежала в основі нашого нового письменства, була його альфою й омеґою” [14, 80].

У літературно-критичних роботах, присвячених осмисленню поточної літературної продукції, М. Грушевський часто наголошує на критеріях національного в художньому тексті. Зокрема, аналізуючи збірку І. Франка “Мій Измараґд”, М. Грушевський вирізняє поезії, “навіяні” “національним і горожанським почутєм – вони в певній мірі служать відповіддю на ті нападки, яких зазнав автор торік від певної частини галицько-руської суспільности і преси за свою заяву в передмові до польського перекладу своїх оповідань, що він “не любить Русинів”, і працює для Руси “з песького обовязку”. Відповідю спеціально служать отсі вірші:

Ти, брате, любиш Русь
Я ж не люблю, сарака!
Ти, брате, патріот, А я собі собака.
Ти брате любиш Русь,
Як хліб і кусень сала,
Яж гавкаю раз в раз,
Щоби вона не спала...

[...] Взагалі сі вступні вірші перейняті тужним почутєм резіґнації і безрадісности сучасного українства” [9, 176–177].

Варто вирізнити специфіку робіт М. Грушевського, присвячених вшануванню пам’яті українського митця. Визначаючи ваґомість творчого доробку, науковець обов’язково указує на сутність і способи вираження в ньому національного. “Глибоко національна в своїй основі, всім змістом своїм звязана нерозривно з житєм свого народу, з переживаннями нашої людини в теперішню переломову добу, ся творчість переводила їх на ґрунт вічних вселюдських змагань, уясняла в їх світлі й звязувала з одвічними переживаннями людськості”, – підкреслював М. Грушевський у вступному

слові, виголошеному на засіданні Українського наукового товариства, присвяченому пам'яті Лесі Українки [10, 10]. М. Грушевський переконаний, що "...для нашого письменства і те, що вона встигла дати, зістаєть ся вічним даром, новою стадією розвою, історичним моментом в наших культурнім, національнім поступі" [10, 11].

Говорячи про М. Коцюбинського, М. Грушевський наголошував: "се був патріот в кращім значінню сього слова, для котрого національний інтерес, потреби національного українського розвою і зросту культурного булт провідною ниткою його діяльності, справжнім центром його життя" [13, 198]. Відзначаючи вагу естетичного у творчому доробку М. Коцюбинського, літературознавець указує на значимість його творчості в культурному розвою України. "Приклонник культурних вартостей, перейнятий глибоким пієтизмом до дійсно культурного змісту людського життя, – зауважує М. Грушевський, – він свідомо служив сим своїм літературним ділом інтересам культурного подвигнення, культурного зросту України і українського народу, і в сїм напрямі його діло мало великий вплив і вагу. Він був дійсно одним з визначних будівничих нової України і з сього погляду являєть ся справжньою історичною постатею, котрій належить ся признанне і оцінка в історії нашого національного життя" [13, 198].

М. Грушевський дійшов висновку, що для М. Коцюбинського "Письменство... було не просто задоволенням індивідуальних потреб, або питанням особистої амбіції чи слави, а національною місією. Він служив ним національним інтересам свого народу" [13, 198].

Міркуючи про національне в житті та творчості М. Гоголя, М. Грушевський указує, що письменник – "оден з найглубше записаних в історії культурного і національного життя своєї тіснійшої отчини її син" [15, 606]. І відповідно: "Нещастем було, що Гоголь не мав наоколо себе людей з сильніше вираженими національними почуттями" [15, 608].

М. Грушевський у своїх роботах указував на специфіку національної роботи в Галичині, з її розмежуванням на москвофільську спрямованість частини суспільства і залежність іншої частини від традицій польської літератури. За таких обставин особливо складною є праця українського письменника. Так, М. Грушевський пише: “У нас – спеціально в Галичині, нема сього розуміння культурної вартости письменника. Не відчуваєть ся, на скільки цінна кожда сильна письменницька чи взагалі культурна індивідуальність при слабім і розшматованім культурнім житю нашім, де одна половина української суспільности, російська, іде в хвості російської літератури і культури, живучи її настроями і переживаннями, а друга – галицька ще й досі живить ся чужими і неорганічними їй переживаннями літератури польської. Кождий сильний талант, кождий своєрідний яскравий культурний набуток ослаблює залежність від чужого і звязує новим звязком розсипану храмину нашого культурного і національного житя; кожда утрата – задає удар їй. Але нерозвинена суспільність не цїнить індивідуальности, вона хоче шаблону – того щоб ішло під її смак, то значить під привичку її до давнійшої літературної манери, до старих і утертих поглядів і гадок” [5, 402–403].

Всупереч обставинам національне життя українців у Галичині розвивалося. І, як розмірковує М. Грушевський, Галичанщина “усложняла” українське питання, зводила його з общерусского ґрунту “на которомь единственно возможно правильное его разрѣшеніе”, як літературно висловляли ся різні проводирі тодішнього українства. Вона своїми “мріями і фантазіями” не давала великій Україні Шевченка спокійно заснути на теплій українофільській печи, полохала національними привидами її сон і кидала підозріливе світло на змагання українських проводирів заступити українство українофільством, уживанне української мови – її студійованнем, працю д л я народа працями п р о нарід” [4, 48]. Поступ галичан у національній справі знайшов числених прихильників у Наддніпрянщині, які вимріяли відроджену, оновлену Україну, “видвигнену

з вікового розпаду і атрофії. Вороги її були адепти мудрого поєднання общеросійської кар'єри з скромним культивуванням “мѣстныхъ особенностей”, що найбільше – української мови в межах “домашнього употреблення”. Україна Шевченка з одного боку, з другого Україна, чи безпечнійше сказати — “Малороссія Гоголя”, та навіть не Гоголя, бо той знав Україну трошки инакше – а так наприклад Малороссію Мачтета та Лєскова” [4, 48].

Оскільки “одна частина українського народу, української землі стала вже на національнім ґрунті, усвідомила ся національно, прийняла й перевела через усе своє жите постулат всестороннього розвою, всеї повноти національного життя, – ся справа рішена і для всього українського народу, для всіх живих і ненарождених змляків на Україні і в розсіянні сущих, – наголошує М. Грушевський. – Ні поодиноким землякам, живим чи ненарожденим, ні цілим українським краям чи кутам уже не прийдесть ся рішати питання, чи бути українству, чи не бути, і як бути, то в яких границях культурного уживання чи життя?” [6, 120–121].

Тому ідея єдності українських земель, розмежованих різними імперськими утвореннями, є особливо актуальною. М. Грушевський простежує таку закономірність у житті України, що входить до Російської імперії: “В інтересах обрусенія російської України важно ослабляти всякими способами звязки з Галичиною; се і робить ся ріжними способами, досить успішно, без явних заборон ріжними маневрами. Ті ж Українці, що самі працюють в тім напрямі – вони копають яму під українським національним життям російської України. Задержанне як найтіснійших звязків України з Галичиною потрібне не тільки в інтересах вищої, так сказати б, всеукраїнської єдності, але і в інтересах національного розвитку місцевого на Україні російській” [4, 53].

І на завершення міркування М. Грушевського про потребу постійної праці, а передусім – про усвідомлення необхідності поступу в національній справі: “Повнота національного життя не приходить сама, її треба здобувати.

Щоб стати нацією, для цього мало мати етнографічну фізіономію, етнографічну територію, певну числову, демографічну масу. Треба х о т і т и бути нацією, треба в тім напрямі працювати сильно, рушити свї суспільні засоби – перетворити потенціальну енергію демографічного істновання в динаміку національного розвою. Етнографічна окремішність – се статіка, національне жите – продукт волї, динамічної енергії народу. Треба для того х о т і т и, треба р о б и т и, треба д е р з а т и” [8, 122].

Публіцистичні виступи М. Грушевського на сторінках “Літературно-наукового вісника”, отже, об’єднані наскрізною думкою про вагу та значимість національного в житті розмежованої України й відповідно – про особливе письменницьке покликання в українському суспільстві.

1. Гнатюк М. Іван Франко в літературно-естетичних концепціях його часу. – Львів: Каменяр, 1999. – 181 с.
2. Грушевський М. В сорок восьмі роковини Шевченка // ЛНВ. – 1909. – Т. XLVI. – Кн. 4. – С. 3–6.
3. Грушевський М. Два ювилеї // ЛНВ. – 1911. – Т. LIII. – Кн. 3. – С. 449–453.
4. Грушевський М. На українські теми. З новорічних думок // ЛНВ. – 1910. – Т. XLIX. – Кн. 1. – С. 43–56.
5. Грушевський М. На українські теми. Іще про наше культурне жите // ЛНВ. – 1911. – Т. LIII. – Кн. 2. – С. 391–403.
6. Грушевський М. На українські теми. “О любви къ отечеству и народной гордости” // ЛНВ. – 1907. – Т. XXXVIII. – Кн. 4. – С. 111–124.
7. Грушевський М. На українські теми. При кінці року // ЛНВ. – 1907. – Т. XXXVII. – Кн. 3. – С. 145–154.
8. Грушевський М. На українські теми. Ще про культуру і критику // ЛНВ. – 1908. – Т. XLIV. – Кн. 10. – С. 121–136.

9. Грушевський М. Новини нашої літератури. Мій Ізмарагд, поезії Івана Франка, Львів, 1898, ст. IX+174, 16°// ЛНВ. – 1898. – Т. II. – С. 173–179.
10. Грушевський М. Памяти Лесі Українки. Вступне слово сказане на засіданні Українського наукового товариства присвяченим пам'яті Лесі Українки // ЛНВ. – 1913. – Т. LXIV. – Кн. 10. – С. 10–11.
11. Грушевський М. Памяти Павла Житецького // ЛНВ. – 1911. – Т. LIV. – Кн. 4. – С. 14–16.
12. Грушевський М. Свято єднання // ЛНВ. – 1912. – Т. LVII. – Кн. 3. – С. 475–478.
13. Грушевський М. Сумний Великдень // ЛНВ. – 1913. – Т. LXII. – Кн. 4. – С. 194–198.
14. Грушевський М. Українсько-руське літературне відродження в історичнім розвою українсько-руського народу. Відчит проф. Михайла Грушевського на науковій академії, споряженій дня 1-ого падолиста 1898 р. на памятку столітніх роковин відродження українсько-руської літератури // ЛНВ. – 1898. – Т. IV. – С. 75–81.
15. Грушевський М. Юбилей Миколи Гоголя // ЛНВ. – 1909. – Т. XLV. – Кн. 3. – С. 606–610.
16. Грушевський М. Як я був колись белетристом? // Грушевський М. Із літературної спадщини / Ред. Л. Винар, упор. Г. Бурлака, А. Шацька. – К.: Книга, 2000. – С. 127–132.
17. Денисюк І. Категорія “національний письменник” і Тарас Шевченко // ЗНТШ. – Т. ССXXXIX. Праці Філологічної секції. – Львів, 2000. – С. 44–57.
18. Козій Д. До методології історії літератури Мих. Грушевського // Українська літературознавча думка в Галичині за 150 років. Хрестоматія / За ред. Л.Т.Сеника: У 2 т. – Т. 2. – Львів, 2002. – С. 74–79.

19. Лепкий Б. Декілька проблем з української літератури // Українська літературознавча думка в Галичині за 150 років. Хрестоматія: У 2 т. – Т. 2. – Львів, 2002. – С. 24–29.
20. Мельник Я. М. Грушевський і літературно-критична думка в Галичині наприкінці ХІХ – поч. ХХ століття // Михайло Грушевський і Західна Україна. – Львів, 1995.
21. Скитський Д. До методології історії літератури Мих. Грушевського // Дзвони. – 1935. – Ч. 1. – С. 25–30.
22. Федоришин П. М. Грушевський – літературознавець і публіцист // Укр. літературознавство. – Вип. 63. – Львів: Світ, 1996. – С. 60–64.
23. Шаповал Ю. І в Україні святилось те слово...: Наукові праці. – Львів: ПАІС, 2003. – 680 с.